

**ÇAĞDAŞ UYGUR
ARAŞTIRMALARI**

MAKALELER

Prof. Dr. Erkin Emet

Ankara 2022

Çağdaş Uygur Araştırmaları:
Makaleler

Yazar

Prof. Dr. Erkin Emet

ISBN: 978-625-7305-75-4

1. Baskı

Eylül, 2022 / Ankara

Yayın Sertifika No

46683

Matbaa Sertifika No

46682

Grafiker®

Yayınları

Yayın No: 439

Web: grafikeryayin.com

Kapak, Sayfa Tasarımı,

Baskı ve Cilt

Grafiker®

Grafik-Ofset Matbaacılık Reklamcılık

Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.

Oğuzlar Mahallesi

1396. Cadde No: 6/A

06520 Balgat-ANKARA

Tel : 0 312. 284 16 39 Pbx

Faks : 0 312. 284 37 27

E-mail: grafikergrafiker.com.tr

Web : grafikergrafiker.com.tr

Kitabın hukuksal ve bilimsel sorumluluğu yazarına aittir.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	5
Türklerin Ana Yurtlarından Biri Kumul (Hami) ve Kumul Kelimesinin Etimolojisi Hakkında.....	9
Uygur Türkçesi Ünlü ve Ünsüzlerinin İmlâsı.....	15
Doğu Türkistan Yer Adlarına Genel Bir Bakış.....	41
Uygur Türklerine Lakap Verme Geleneği.....	55
Çağdaş Uygur Edebiyatında Roman.....	73
Doğu Türkistan'da Ceditçilik Hareketi ve Ceditçi Abdulkadir Damolla.....	93
XX. Yüzyıl Uygur Edebiyatı.....	121
Doğumunun 1000. Yılında Dünya'da Kaşgarlı Mahmud.....	147
Doğumunun 1000. Yılında Kaşgarlı Mahmud'un Türkolojideki Yeri ve Onunla İlgili Yapılan Önemli Çalışmalar.....	157
Çin ve Doğu Türkistan'da Kutadgu Bilig Üzerine Yapılan Çalışmalar ve Çin'in Türkoloji Siyaseti.....	179
Doğu Türkistan'da Çift Dilli Eğitim.....	193
Kurşunlanan Doğu Türkistan Türkolojisi.....	211
Uygur Atasözleri ve Deyimlerindeki Diyalekt Unsurlarının Özellikleri.....	231

ÖN SÖZ

Göçebe hayattan yerleşik hayata geçen ilk Türk topluluklarından olan Uygur Türkleri en eski tarihlerden itibaren yazı dili geleneği oluşturmuş, Uygur kültürü Türk kültüründe çok önemli bir yer edinmiştir.

Tanınmış Türkolog Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat Uygur Türkçesi hakkındaki görüşlerini şöyle belirtmiştir: “Uygur Türkçesi tarihte Türk milletinin kültürünün gelişmesinde önem rol oynamıştır. Çağdaş Uygur Türkçesi de Eski Uygurcanın devamıdır. Uygur Türkçesi Türk dilinin gelişmesinde bir dönüm noktasıdır. Çünkü Uygur Türkçesi yani Uygur devrine ait Türkçe, Çuvaş ve Yakut lehçeleri müstesna olmak üzere bugünkü Türk lehçeleri için bir ana dil mahiyetindedir. Bugünkü lehçeler, Türk dilinin gelişme kanunları bakımından, Uygur Türkçesi devrinden ayrılmışlardır. Bu gün ayrı ayrı lehçelerin özellikleri gibi görünen teferruat, Uygur Türkçesi devrinde bir dil içinde ve o dilin tam hukuklu unsurları halinde yaşamakta idiler. Bunun tespiti Uygur Türkçesinin, Türk dilinin gelişmesinin tarihi ve bu gelişmenin yol ve kanunlarını tayin için de ne kadar mühim bir yer tuttuğunu göstermeğe kâfidir”.

Türk dilini, Türk tarihini, Türk kültürünü ve Türk sanat tarihini Uygurlardan ayrı değerlendirmek mümkün değildir. Türkiye’de Uygur araştırmalarına her zaman büyük önem verilmesi de bunun bir göstergesidir.

Türkiye’de Uygurlarla ilgili çalışmalar çok eski tarihe sahiptir. 16. yüzyılın başlarında Osmanlı saraylarında

Uygurca öğretmek için sözlükler yazılmıştır. Türkiye’de Uygur Türkçesinin bilimsel olarak araştırılmasına Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra ayrı bir önem verilmiştir. Bu önemi, Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk’ün yerleşik hayata geçen ilk Türk topluluğu olan Uygurların dil malzemelerinden yararlanarak yeni kelimeler türetmiş olması da göstermektedir. Ayrıca, Türk Dili Tarihi ile İslam Öncesi Türk Tarihi’nin araştırılması amacıyla Uygurca kaynaklara başvurulduğu bilinmektedir.

Cumhuriyet döneminde Uygur araştırmaları konusunda önemli bir mesafe alınmış olsa da çeşitli sebepler sonucu çağdaş Türklük araştırmalarının hızı bir dönem kesilmiştir. 1980’lerin sonlarından itibaren, özellikle 1991 yılında Sovyetler Birliği’nin dağılmasından ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarına kavuşmasından sonra, 1992 yılında Türkiye’de ilk olarak Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü kurulmuştur. Bu bölümün Güney-Doğu (Türkistan-Uygur) Ana Bilim Dalında Çağdaş Uygur Türkçesi, Çağdaş Uygur Edebiyatı, Uygur Diyalektleri, Uygur Halk Edebiyatı, Sarı Uygurlar ve Dilleri ve Salar Türkleri ve Dilleri adlı dersler açılmıştır.

Ben, 1992 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinde Yabancı Misafir Öğretim Görevlisi olarak çalışmaya başladım. 1997 yılında Türk vatandaşı olduktan sonra Yardımcı Doçent ve Doçentlik unvanlarımı aldım. Halen Profesör olarak görev yapmaktayım.

Şimdiye kadarki akademik süreç içinde 6 kitabım yayımlandı. Bu kitaplar, 2009 yılında Grafiker Yayıncılık tarafından yayımlanan “5 Temmuz Ürümçi Olayı ve Doğu Türkistan”, 1997 yılında T.C. Kültür Bakanlığı tarafından

yayımlanan “Nasreddin Hoca” (Uygurca-Türkçe), 1998 yılında T.C. Kültür Bakanlığı tarafından yayımlanan “Çağdaş Uygur Şiiri Antolojisi”, 2013 yılında yayımlanan “Temel Uygurca”, 2013 yılında yayımlanan “Nüktedan Hisam Kurban ve Fıkraları” ve 2018 yılında Akçağ Yayınevinde yayımlanan “21. Yüzyıl Uygur Dramı: Göç” adlı eserleridir.

Akademik hayatımda yurt içi ve yurt dışındaki dergilerde yayımlanmış 35 makalem ve çok sayıda bildirim bulunmaktadır. 13 Nisan 2022 tarihinde Profesör olarak atandıktan sonra, bugünün anısına Uygur araştırmaları ile ilgili olan 13 makalemi “Çağdaş Uygur Araştırmaları: Makaleler” adıyla kitaplaştırarak konuya ilgi duyanların erişimine bir bütün halinde sunmaya karar verdim.

Bu özgün çalışmaların çağdaş Türklük araştırmalarına katkı sağlayacağına inanıyorum.

Prof. Dr. Erkin EMET
25.08.2022

Uygur Türkçesi Ünlü ve Ünsüzlerinin İmlâsı

ÖZET

Çağdaş Uygur Türkçesinin imlâsı ile ilgili çalışmalar çok yenidir. 1949 yılından bugüne kadar altı kez İmlâ Sözlüğü (İmlâ Lüğati), bir kez de *Uygur Türkçesinin Telaffuz Sözlüğü* yayımlanmıştır. Bu çalışmalar esnasında 1997 yılında hazırlanan *Çağdaş Uygur Edebi Dilinin İmla Lüğeti* ile “Çağdaş Uygur Edebi Dilinin İmlâ ve Telaffuz Seviyesini Tespit Etme Projesi” nde pek çok imlâ meselesi çözülmüş olsa da yine yeterli olmadığı anlaşılmıştır. Bundan dolayı 2005 yılından itibaren Uygur edebî dilinin imlâsı kurallarını yeniden düzenleme çalışmaları başlatılmıştır. 2010 yılında *Çağdaş Uygurcanın İmlâ Sözlüğü* yayımlanmıştır. Fakat Uygur Türkçesinin imlâsında hâlâ meseleler mevcuttur. Bu yazıda uzun yıllar Çağdaş Uygurca öğretme tecrübemden yola çıkarak Uygur Türkçesinin ünlü ve ünsüzlerinin imlâsı ile ünlü ve ünsüz seslerin imlâdaki meseleleri incelenmiş, Çağdaş Uygur Türkçesinin imlâ meselesinin çözümündeki görüşlerimiz ortaya konmuştur.

Anahtar Sözcükler: Çağdaş Uygur Türkçesi, Uygur edebî dili, ünlüler, ünsüzler, imlâ meselesi.

ABSTRACT

Studies on contemporary Uighur Turkish orthography is rather new. Since 1949, Orthography Glossary has been published six times and Pronounci-

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki, 2009 yılında yayımlanan son imlâ sözlüğünde pek çok yanlışlıklar giderilmiş, kısmen de olsa Uygur Türkçesinin ünlü ve ünsüzlerinin imlâsında seslerin tarihî özellikleri korunmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte, Uygur Türkçesinin imlâ meselesi tamamen çözüme kavuşmamıştır.

Kaynaklar

Başkan, Özcan (1967) *Lengüistik Metodu*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul.

Göknel, Y. (1974) *Modern Türkçe Dilbilgisi*, İzmir.

Hazirki Zaman Uygur Edebi Tiliniñ Täläppuz Luğiti, Milletler Neşriyati, 1988 Bei Jing.

Hazirki Zaman Uygur Edebiy Tiliniñ İmla Luğiti, Şin Jiang Halk Neşriyati, 2009 Ürümçi.

Uygurçä--Hanzuçä Luğat, Şin Jian Helk Neşriyati, 1982 Ürümçi.

Uygurçä--İngilizce Luğat, Şin Jian Helk Neşriyati, 1985 Ürümçi.

Uygur Tiliniñ İmla Luğiti, Ürümçi 1984.

Uygur Tiliniñ İzahlık Luğiti, C. I---VI, Milletler Neşriyati, 1991,1992,1993,1994, 1995, 1998 Bei Jing.

YARİ Ebeydullah, Abdurrahim RAHMAN (2010) *Hazirki Zaman Uygur Tili*, (Cilt 1, Sayfa 568) Şin Jiang Helk Neşriyati, 2010 Ürümçi.

Doğu Türkistan Yer Adlarına Genel Bir Bakış

ÖZET

Kişi ve yer adları birbirleriyle yakın ilişkili olan iki terimdir. Kişi adından yer adı, yer adından kişi adı verilerek canlı ya da cansız varlıklar adlandırılmaktadır. Doğu Türkistan yeradbiliminde kuramsal çalışmaların yetersizliği, terimlerde olduğu gibi malzemenin sınıflandırılmasında da görülmektedir. Uygur yer adı verme kültürünün her yönüyle ortaya çıkarılması için gerekli olan leksik-semantik, yapısal sınıflandırmalar da bu durumdan ististan değildir. Bu makale çerçevesinde Doğu Türkistanda ve Çin'de yapılan çalışmalar söz konusu sınıflandırma açısından incelenmiştir. Doğu Türkistan'da yeradbiliminde leksik-semantik ve yapısal bakımdan ortak bir yaklaşım olmadığı, yer adlarının siyasi ve ideolojik yönden incelenmediği görülmüştür. Toplumlar yeni göç ettikleri ya da işgal ettikleri topraklara yerleştikleri zaman, buradaki coğrafyayı çeşitli özelliklerine göre adlandırdıkları gibi, anayurtlarından tanıdıkları yerlerin adları veya siyasî amaçlarla verilen adlarla da anmak istemişlerdir. Böylece, son 70 yılda Doğu Türkistan'da (Xin Jiang Uygur Özerk Bölgesi) Çin'in iç bölgelerindeki yer adları çoğalmaya başlamıştır. Bu konuda Çin'de bilimsel çalışma yoktur. Yer adları ile ilgili çalışmalar da yetersizdir. Makalede ayrıca, tarihten günümüze Doğu Türkistan'daki yer adlarının özellikleri, yapıları, çeşitleri ve bu konuda yapılan çalışmalara değinilecektir.

Koçisi (İlerleme Caddesi), Helk Meydanı (Halk Meydanı), Galibiyet Koçisi (Galibiyet Caddesi) vb.

10. Doğu Türkistan'a gelen Çinliler geldikleri yerlerin adlarını vermişlerdir. Örneğin; Yenen Koçisi, Beyjing Koçisi, Shang Hay Koçisi, Jiyangsu Koçisi, Henen Koçisi, Gansu Koçisi, Tiyan İin Koçisi vb.

Yer adları türlere ayrılırken, her kelimenin anlam çerçevesi, ortaya çıkış sebepleri, etimolojisi ve kullanma sıklığı gibi yönlerin de incelenmesi gerekir. Yer adlarının sadece ortaya çıkma özellikleri incelenmemeli, aynı zamanda ortaya çıkmasına sebep olan sosyal, tarihî, siyasî ve doğal olaylar da göz önünde bulundurulmalı, yer adları bu şekilde türlere ayrılmalıdır. Bu, dil bilimi ve coğrafya gibi bilim dallarının araştırması neticesinde ortaya çıkar.

Kaynaklar

1. GÜLENSOY, Tuncer (1998) Anadolu Yer Adlarına Genel Bir Bakış, Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı, Ankara.
2. KAŞGARLI, Mahmut (Yeni Uygurca 1. Cilt, 1984: 468), Divanü Lugat-it Türk, *Milletler Neşriyatı Pekin*.
3. Şin Jiang Tezkereciliki Jurnili, (1995) Ürümçi: Şin Jiyang Uygur Özerk Bölgesi Yayını, sayı 2 .
4. Şin Jiang İjtimayi Penler Tetkikati (Şin Jiang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi) (1993) Ürümçi: Sosyal Bilimler Akademisi Yayını, sayı 3.
5. KAŞGARLI Mahmut, Divanü Lugat-it Türk, (1984:62) 1-cilt, *Milletler Neşriyatı Pekin*.
6. SAYRAMÍ, Molla Musa, (1986) Tarihi Hamidi (Yeni Uygurca) Milletler Neşriyatı Pekin.
7. SAYRAMÍ, Molla Musa, (1988) Tarihi Emniye (Yeni Uygurca) Milletler Neşriyatı Pekin.

8. Şin Jiang İjtimayi Penler Tetkikati jurnili (1992) (Şin Jiang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi), Sayı 4, Sosyal Bilimler Akademisi Yayını, Ürümçi.
9. NİU, Rujen, (1998) Şin Jiang Yer Adlarına Genel Bir Bakış, (Çince), Ürümçi.
10. İslam Anseklopidisi, (1978) 1. Cilt, İstanbul.
11. YÜ, Weiqing Yü (1998), Şin Jiang Yer Adlarındaki Değişimler ve Yer Adları Araştırmaları, (Çince) Halk Neşriyatı Ürümçi.
12. Şin Jiyang Tezkereciliği Dergisi, (1996) Sayı: 2, Sayfa: 62, Ürümçi.
13. SABİT, Abdurreşit Sabit, NASİR, Turdi (1993), Çince-Uygurca Şin Jiyang Yer Adları Lugati, Şin Jiyang Halk Neşriyatı, Ürümçi.
14. BUĞRA, Memetemin, (1987) Şarki Türkistan Tarihi, Ankara.
15. Bügür Nahiyesi Yer Adları Hariteli Tezkeresi, (Çince, 1985) Bügür İlçesi.
16. CAFEROĞLU, Ahmet, (1968) Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul.
17. Aratürk Nahiyesi Haritalı Tezkeresi, (Çince, 1986) Kumul Vilayeti Yayını.
18. MİJİT, Keyum, (2013) Yer Namlari ve Uygur Tilidiki Yer Namlirining Tüzülüş Alahidilikliri Toğrisida, Şin Jiyang Üniversitesi İlimiy Jurnili, Sayı:3 Ürümçi.
19. Kumul Nahiyesi Tezkeresi, (1991) Şin Jiyang Halk Neşriyatı, Ürümçi.
20. NORUZİ, Kurbancan Ablemit, ELVAHUN, Paltahun, Şin Jiyang Yer Namlirining Etmologiyisi, Şin Jiyang Üniversitesi Neşriyatı, Ürümçi.
21. SU, Beihay (1988) Batı Elinin Tarihi Coğrafyası, (Çince) Ürümçi.
22. GAFURİ, Gulam, (1986) Uygur Şiveleri Sözlüğü, Milletler Neşriyatı, Pekin.

23. MAHMUT, Sultan, (1996) Yurtimizdeki Yer Namliriga Dair İzdenişler, Kaşgar Uygur Neşriyati.
24. Lİ Yinping,(1994) Hoten Tarihi, (Çince), Halk Neşriyatı, Ürümqi.
25. Lİ Jongvu, (1991) Maralbeşi Tarihi, (Çince) Halk Neşriyatı, Ürümqi.
26. MÖMİN, Abdullah, (1989) Türkçe-Uygurçe Luget, Pekin.

Uygur Türklerine Lakap Verme Geleneği

ÖZET

Uygur Türklerinin kültüründe ad verme, ad koyma, ad takma, lakap takma biçimlerinde süregelen adlandırma işi çok eski tarihlere dayanan önemli bir folklor olayıdır. Ad verme olgusu, her toplumun kültürel özelliklerine, inançlarına, değerlerine göre gelenek-görenek ve bir takım uygulamalarla çeşitlenir ve biçimlenir.

Uygur Türklerinin kültüründe asıl ad yanında lakap verme geleneği de yaygın olarak görölmektedir. Lakap: "Bir kimseye veya bir aileye kendi adından ayrı olarak sonradan takılan, o kimsenin veya o ailenin bir özelliğinden kaynaklanan ada denir."

Bu çalışmamızda sahada derleme metodu kullanarak, daha çok sosyal medya aracılığıyla lakap verme geleneğinde Uygur Türkleri örneğini genel olarak ele aldık. Lakapların Doğu Türkistan Uygur ağızlarında söyleniş özelliklerinin korunarak yazıya geçirilmesine de ayrıca özen gösterdik.

Elde edilen bulgulara göre; bir kişiye lakap verilirken o kişinin çeşitli özellikleri, sosyoekonomik durumu, işi, mesleği, sosyokültürel durumu, belirgin fiziksel özellikleri, tavır ve davranışları, huyu, karakteri etnik kökeni/soyu, memleketi, beslenme alışkanlıkları vb. özelliklerin önemli rol oynadığı görölmektedir.

Anahtar Kelimeler: Lakap verme, Uygur Türkleri, Doğu Türkistan, Uygur Türkçesi.

Kaynaklar

- Abbas, Abdusalam, (1993) *Uygurçä Menidaş Sözlär Luğiti*, Şinjang Halk Neşriyatı, Ürümqi.
- Uygurçä Maqal-tämsillär Luğiti, (1993) Ürümqi.
- Hänzuçä – Uygurçä Maqal-Tämsillär Luğiti*, (1979) Şinjang Halk Neşriyatı Ürümqi.
- Arslan, Abdullah (1986) *Hazirki Zaman Uygur Tili Kumul Şivisi Häqqidä*, XEED, sayı 2, s.18-28.
- Ablimit, Ahat (1986) *Uygur Tilidiki Birkançe İsimlerning Tarihi Mänbesi Toğrisida*, XÜD.1, 1986, Ub, s. 30-50.
- Divânü luğätit-Türk Tercümesi* (1984) C. III, Şinjang Neşriyatı, Ürümqi, S. 250, 310.
- Elçin, Şükrü, (1993), *Halk Edebiyatına Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Kahiri, Mutellip Sidik (2010) *Uygur Kişi İsimleri Kamusi*, Şinjang Üniversitesi Neşriyatı, Ürümqi.
- Mömin, Abdullah (1989), *Türkçä - Uygurçä Luğât*, Milletler Neşriyatı, Bei Jing.
- Pritsak, O. (1951) "Von den Karluk Zu den Karachaniden" ZDMG, 101, S.259.
- Rahman, Abdulkérim, (1990) *Uygur Forkloru*, Şin Jang Halk Neşriyatı, Ürümqi, s. 13. TURSUN, Ayup (1984), *Kädimqi Uygur Yazma Yadikarlıqliridin Tallanma*, Şinjang Neşriyatı Ürümqi.
- Uygur Tilining İzahliq Luğiti (1998) Şinjang Halk Neşriyatı, Ürümqi, S, 898.
- Turpanşunaslik Tetkikati, "Turfan Araştırmaları" Sayı.2, Ürümqi 2010, s.108-109
- Türkiye Diyanet Vakfı, (2003), *İslam Ansiklopedisi C. 27, S. 67*, Ankara.

Çağdaş Uygur Edebiyatında Roman

ÖZET

Roman 19. yüzyılda ortaya çıkan bir yazım türüdür. Roman 20. Yüzyılın başlarında yenileşme (Ceditçilik) sürecinin bir parçası olarak, Uygur yazınına girmişti. Çağdaş Uygur Edebiyatında Romancılık tarihi ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmekte. Bazı Edebiyat araştırmacıları, Uygur romancılığının 50 yıllık tarihe sahip olduğunu ileri sürüyor. Böyle olmasındaki sebep, 90 yıl önce yazılmış bazı romanların çeşitli sosyal ve siyasi sebeplerden dolayı günümüze ulaşmamış olması ya da çok geç ulaşmış olmasıdır. Ben bu yazımda Uygur romancılığının 50 yıllık değil, 90 yıllık tarihe sahip olduğunu örneklerle ortaya koymaya çalıştım.

Anahtar Kelimeler: Uygur Edebiyatı, Uygur Türkleri, Uygurlarda Roman, Doğu Türkistan, Çağdaş Uygur Edebiyatı.

ABSTRACT

Novel is genre of narrative prose, appeared in 19th century. It took place as a genre in Modern Uyghur Literature in 20th century as a part of reform movement (jadidism). About the history of rise of the novel, there are several opinions in Modern Uyghur Literature. Some literature scholars claim that the novel writing has 50 years of history. The reason behind this opinion results from that many novels wrote 90 years ago could not reach today because of some socio-political reasons. In this study, my

Bu şiirin anlamı şöyledir: “Sanki Tarım suyu gibi, biz burada başladık, bu yerde öleceğiz, biz başka yerden gelmedik, başka yere de gitmeyeceğiz.”

Dr. Perhat Tursun, “Tarım” adlı bu şiirinde; Tarım nehri- nin suyu gibi Uygurların doğduğu yerin Doğu Türkistan olduğunu, dolayısıyla biz burada doğduk burada öleceğiz, biz, yani Uygur Türkleri, başka bir yerden bu topraklara gelmedik, hiçbir yere gitmeyeceğiz diyerek Doğu Türkistan’ın ezelden beri Uygur Türklerinin toprağı olduğunu vurgulamıştır. Onun bu şiiri işgalci Çin hükümetini rahatsız etmiş olsa gerek ki, Dr. Perhat Tursun hapse atılmıştır.

4. Sonuç:

Çağdaş Uygur Edebiyatında ilk roman bazı edebiyat araştırmacılarının dediği gibi 1970’li yılların başlarında yazılmış değildir. Bazı edebiyat araştırmacılarının ileri sürdüğü gibi Uygur Romancılık tarihi, 50 yıllık tarihe değil çok daha uzun bir tarihe sahiptir. Nitekim, Uygur Edebiyat tarihinde ilk roman 1930’lı yılların başlarında yazılmış olup bazı romanlar, çeşitli sosyal ve siyasi sebeplerden dolayı günümüze ulaşamamış olsa da günümüze kadar ulaşan romanlardan yola çıkarak Uygur edebiyatında romanların 90 yıllık tarihe sahip olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Kaynaklar

1. TURSUN, Nabijan (2020). *1933 ve 1944 Yıllarında Kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyetleri Hakkındaki Kaynaklar ve Bu Kaynakların Değeri*, Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, Sayı: 2020/16, s. 240.
2. Şinjiang Üniversite İlmîy Jurnili, (XÜİJ) 2008, sayı 4, s.95.

3. EMET, Erkin, (1998), *Çağdaş Uygur Şiiri Antolojisi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, s.96.
4. AMANNURİ, Polat (2008) *Bizge Yétip Kelgen Romanlar* (Bize Ulaşmış Romanlar) Asya Kindiki Gazetesi, 17 Nisan 2008 günündeki sayısı.
5. *Uygur Bügünki Zaman Edebiyat Tarihi*, (UBET) (2002) s. 205, Şinjiang Üniversitesi Neşriyatı, Ürümqi.
6. SULTAN, Azat,(1997) *Bügünki Zaman Uygur Edebiyatı Toğrisida*, Şin Jiang Halk Neşriyatı s.120.
7. POLAT, Muhammet (1991) *Edebiyat ve Devir*, (Edebiyat ve Çağ), Şinjiang Halk Neşriyatı, s. 150.
8. Uygur İnsan Hakları Projesi Raporu 2017.
9. TOHTAYOV, Mehmetemin, (1993), *Kanlı Yer*, (Kanlı Yer) Şinjiang Halk Neşriyatı, Ürümqi.
10. ABDURUSUL Amannuri, (1998) *Tang Aldida Tuğulğanlar*, (Tan Atarken Doğanlar), Şinjiang Halk Neşriyatı, Ürümqi.
11. (<https://www.rfa.org/uyghur/erkin-tiniqlar/perhat-tursun01312020235722.html?encoding=latin>)

Doğu Türkistan'da Ceditçilik Hareketi ve Ceditçi Abdulkadir Damolla

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, 20. yüzyılın başlarında Türkistan'a yayılan Ceditçilik hareketini incelemek ve bu hareketin Doğu Türkistan'da gelişiminde Abdulkadir Damolla'nın rolünü ortaya koymaktır. Ceditçilik, Doğu Türkistan'da 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan, 20. yüzyılın başlarında ivme kazanan ve kısa zamanda önemli bir etki yaparak sosyal hayatın bütün alanlarını kapsayan millî bir gelişim hareketi olarak kendini göstermiştir. Ceditçilik hareketi, Doğu Türkistan'ın sosyopolitik ve kültürel hayatında daha önce benzeri görülmemiş bir değişimin yaşanmasını, Seyidiye Hanlığı'ndan günümüze dek 300 yıldan beri gaflet uykusunda olan Doğu Türkistan halkının uyanmasını sağlamıştır. Ceditçilik, temel amaçları ve idealleri Doğu Türkistan'ı Orta Çağ düşüncelerinden biri olan feodal bağlılıktan, gerici ve batıl inançlara sahip sufi ve müridlerin yobaz düşüncelerinden temizlemek, ülkenin ve insanların modern çağa uyması, toplumun aydınlanması, özgürleşmesi ve zenginleşmesi için politikalar hazırlanmasını sağlamak amacıyla yapılan yeniliklerin genel adıdır. Rusya, Müslüman Türk halkları lideri İsmail Gaspıralı'nın etkisi altında meydana gelen bu hareketin Doğu Türkistan'a yayılmasında bir aydın, düşünür, eğitimci ve müftü olan Abdulkadir Damolla önemli rol oynamıştır. Çalışmada, Abdulkadir Damolla'nın Doğu Türkis-

edebiyatının meydan gelmesini de sağlamıştır. Çağdaş Uygur edebiyatındaki emperyalizme, feodalizme, cehalete karşı çıkma, bağımsızlık, özgürlük, eşitlik, kalkınma ve demokratik taleplerde bulunma gibi değerler Abdulkadir Damolla ile başlamıştır. Ceditçiliğin din üzerinde de önemli etkileri olmuştur. Abdulkadir Damolla gibi reformist din adamları Usul-i Kadim'e karşı Usul-i Cedit'i, mutaassıplığa karşı ilericiliği, cehalete karşı ilmi savunmuşlardır. Halkın İslam dinini daha iyi anlaması için kitaplar hazırlamışlardır. Ceditçilik hareketinin önemli politik sonuçlarından biri de Türkçülük ve Milliyetçilik hareketleridir. Türkçülük ve Milliyetçilik hareketleri Uygur Türklerinin millî ve siyasî kimlik bilincini güçlendirmiş, milletleşme sürecini hızlandırmıştır. Uygur Türkleri bu millî ve siyasî bilinçle Çin sömürgeciliğine, eşitsizliğe, haksızlığa, adaletsizliğe karşı mücadele etmişlerdir.

Kaynaklar

- Adil Hikmet bey (1999) *Asya'da Beş Türk*, İstanbul Ötüken Yayınevi.
- Çen Huişeng, Çen Çao, (2004), *Şinjangning Min Guo Devridiki Tarihi*, Şinjang Halk Neşriyati, (Uygurca).
- Damolla, Abdulkadir, "Nasihati Amma" *Şinjang Medeniyeti Dergisi*, yıl 2000, sayı 1, s.70-80.
- Damolla, Abdulkadir, (2002) *Miftahul-Edep*, Şinjang Halk Neşriyati, (Yeni Uygurca), Ürümçi.
- İlku, Ahmet Kemal, (1998), *Çin Türkistan Hatıraları*, Ötüken Yayınevi, İstanbul.
- Luis, Ligéti, (2009) *Bilinmeyen İç Asya*, Milletler Neşriyati Pekin.
- Oyişi, Şinyiçiro, (2000), "Kaşgar'daki Yeniliğe Geçiş Hareketi", *Sincan Tezkereçiliği Dergisi*, sayı 2, s.24-32.
- Rozi, Batur (2003), *Yengi Maarip Bayrakdari-Abdulkadir Damolla*, Şinjang Halk Neşriyati, s.90.

Rozi, Yalkun, (2010) “20-Esirdiki Tunci İslahatçı” *Şinjang Mediniyiti jurnili*, sayı 5, s.34-45.

Sultan, Azad, “20-Esir Uyğur Edebiyatining Umumiy Ehvali”, *İlmiy Maqaliler Toplimi*, Şinjang Üniversitesi Neşriyati, Ürümçi 2001, s. 18-27.

Şinjangning Kiskiçe Tarihi (2000), Şinjang Halk Neşriyati (Yeni Uygurca).

Tömür, Hévir, (1990) *Abdülkadir Damolla Hekkide Kisse*, Şinjang Yaş-Ösmürler Neşriyati, Ürümçi.

Ümid Yultuzi, (2001) Gulca Şehri İkinci Orta Okulunun kuruluşunun 100 yılına armağan olarak yazılmış bir kitap.

Yaoşev, Nuşervan, (2005), “Uygurlar Yurtığa Ziyaret”, *Miras Dergisi*, sayı 1, s.30-38.

Yarring, Günnar (1998) *Kaşgerge Kayta Seper*, Şinjang Halk Neşriyati Uygurca.

İnternet Kaynakları:

(<https://www.rfa.org/uyghur/yoruq-sahillar/abduqadir-damolla-01052021185925.html>)

XX. Yüzyıl Uygur Edebiyatı

Mançu sülâlesinin Doğu Türkistan üzerindeki Hâkimiyeti 1911 yılına kadar devam etti. Bu tarihte Çin'deki Mançu sülâlesi yıkılarak cumhuriyet rejimi kuruldu ve bu rejim de bölgeyi kâğıt üzerinde elinde tuttu. Bu zaman zarfında mahallî idareciler merkezin zayıflığı sebebiyle tamamen bağımsız hareket ediyorlardı. Hatta dış ülkelerle doğrudan doğruya antlaşmalar yapabiliyorlardı. Ancak bu sürede de Doğu Türkistan idarecilerinin Çinli olduğu unutulmamalıdır.

1930'lara gelindiğinde, Çinli idarecilerin halk üzerindeki baskıları artmış ve halkı canından bezdirmişti. Bunun sonucu yer yer ayaklanmalar patlak vermeye başladı. Bunlardan en önemlileri şunlardır;

Hoca Niyaz Hacı liderliğinde, Nisan 1931'de Kumul ayaklanması,

Mahmut Muhiti liderliğinde, Ocak 1933'te Turfan ayaklanması,

Mehmet Emin Buğra liderliğinde, Şubat 1933'te Hoten ayaklanması.

Bununla beraber, yine 1933 yılı içinde Tarım havzasında Timur ve Osman isimli kişilerin liderliğinde, Altay'da Şerif Han Töre liderliğinde ayaklanmalar patlak verdi. Bütün bu ayaklanmalar Uygur Türkleri açısından olumlu sonuç verdi ve aynı sene Ürümçi şehri haricinde bütün Doğu Türkistan, Çinlilerden temizlendi. Sonuç olarak XX. yüzyılda Doğu Türkistan'da iki kez bağımsız Cumhuriyet kuruldu.

mekte. Genç yazar Nurmehmet Yasin Kaşgar Edebiyatı dergisinin 2004-yılı 5.sayısında yayınlanan “Yava Kepter” (Yabani Güvercin) adlı hikayesinden ötürü 10 yıllık hapis cezasına çarptırılmıştır. 21-yüz yıla giren günümüzde Çağdaş Uygur Edebiyatı yara almaya devam etmektedir.

Kaynaklar

- Abdulkerim Hoca, Bahar Yağmuri, (Seçilen Şiirler), Pekin 1991.
- Ablimit İsmail, Mahmutcan İslam, Hazirki Zaman Uygur Edipliri, Ürümçi 1993.
- Alimcan İnyet, Uygur Halk Destanları, Ankara 2004.
- Bilal Azizi Şiirleri, Ürümçi 1882.
- Caferoğlu, Ahmet, Çağatay Edebiyatı Hakkında bazı Mülahazalar, Türkistan Dergisi, S.1, s.16, İstanbul 1988.
- Gayretcan Osman, Osman İsmail, Uygurlarning Kadimki Edebiyatı, Ürümçi 2005.
- Geng SHimin, Uygur Klasik Şiirleri, Ürümçi 1982.
- İsmail Tömüri, İdikut Uygur Edebiyatı, Ürümçi 1994.
- Kerimcan Abdurrahim, Yengiçe Edebiyat Çüşençileri (Edebiyat Hakkında Yeni Görüşler), Kaşgar 1993.
- Muhammet Emin Kurban, Vatanperver Şair ve Alim Abdulkadir Abdulvaris Azizi, Kaşgar Edebiyatı, S.2, s.42-43, Kaşgar 1981.
- Mukapatlangan Şiirlardin Tallanmılar, ‘Ödül Alan Şiirlerden Seçmeler’ Ürümçi 1993.
- Nurmehmet Zaman, Uygur Edebiyat Tarihi, Ürümçi 1988.
- Sultan Mahmut Kaşgarlı, Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası, İstanbul 2004.

Çin ve Doğu Türkistan'da Kutadgu Bilig Üzerine Yapılan Çalışmalar ve Çin'in Türkoloji Siyaseti

Çin ve Doğu Türkistan, Türkoloji araştırmalarının önemli merkezlerindedir. 1930 yıllarından itibaren oluşmaya başlayan Türkoloji araştırmaları 1980'li yılların başlarından itibaren hız kazanmış 2017 yıllarının başlarına kadar önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Son 36 yılda Kutadgu Bilig üzerine de çok sayıda çalışma yapılmıştır.

Kutadgu Bilig İle İlgili Yapılan Araştırmalar

Doğu Türkistan'da Kutadgu Bilig araştırmaları 20. yüzyılın başlarında başlar. Doğu Türkistan'daki Sincan Üniversitesi Uygur Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi Gayratcan Osman'a göre Nazar Hoca Uyguroğlu'nun Kazan'da basılan 'Tefekkür' adlı Tatarca dergide 1914'te yayınlanan makalesi, Çinli bir akademisyen tarafından Çinceye çevrilip yayınlanması Kutadgu Bilig ile ilgili yayınlanan ilk makale sayılır.¹

Daha sonra, 1920'de farklı derecelerde yer alan Natavanı (Tam İsmi, Osman Bin Abdurrahim Natavanı'dır (1860-1955) Kaşgar Yenişehirin yerlisi olup edebiyatçı ve tarihçidir. Abdulkadir Damollah, Kutluk Şah ve diğer Uygur aydınlar Kutadgu Bilig gibi pek çok klasik Uygur edebiya-

¹ Prof. Gheyretjan Osman, "Çin'de Karahanlıca Üzerine Yapılan Çalışmalar", VI. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, 4-7 Aralık 2013.

Kaynaklar

- Alptekin, İsa Yusuf, *Doğu Türkistan Davası*, İstanbul, 1973.
- Alptekin, Erkin, *Uygur Türkleri*, İstanbul 1978.
- Arat, Reşit Rahmeti, *Kutadgu Bilig İndeks*, Cilt III, İstanbul, 1979.
- Ayup, Tursun., *Qadimqi Uygur Yazma Yadikarliqliridin Tallanma*, Ürümçi 1984.
- Buğra, Mehmet Emin, *Şarkî Türkistan Tarihi*, Ankara 1987.
- Kutadgu Bilig, Çin Milletler Neşriyatı, Pekin 1984
- Kutadgu bilig 《福乐智慧》 (Çince) Pekin 1986.
- Yuan Xin, Wang., *Çin'deki Türk Diyaletkleri Araştırmaları Tarihi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

Uygur Atasözleri ve Deyimlerindeki Diyalekt Unsurlarının Özellikleri

1. Atasözleri ve Deyimlerdeki Diyalekt Unsurları

Uygur Türkçesindeki bütün kelimeler gibi atasözleri ve deyimler de Uygur türkçesinin önemli söz varlığını oluşturur. Söz varlığı dildeki belli kelimeler için değil bir bütün söz varlığının tamamına denilir. Atasözleri ve Deyimler de söz varlığının önemli bir parçasıdır. Atasözleri ve deyimler bir dilin söz varlığı içerisinde önemli yer tutmaktadır. Atasözleri ile deyimler şekil ve anlam ifade etme bakımından farklı olsa da gramer özelliği bakımından söz öbeğine benzediğinden dolayı birleşik kelime şeklinde makal-temsil (Atasözleri ve Deyimler) şeklinde yazılır.

Dildeki yeni kelimelerin ortaya çıkması (örneğin, yeni kelime türetme, kelimelere yeni anlamların yüklenmesi, yeni atasözleri ve deyimlerin ortaya çıkması) her zaman küçük bir noktadan başlayarak yavaş yavaş kullanım alanı genişleyerek halk arasına yayılır. Bir atasözü yada deyim aniden ortaya çıkıp kalk arasına yayılması mümkün değildir. Atasözü ve deyimler toplum arasında, örneğin bir aile ve bir mahalle, bir köy yada bir ilçede ortaya çıkar, yavaş yavaş halk tarafından kullanılarak genişler. İlk önce atasözleri ve deyimler yerli özelliğe sahip olup, şive ağzlarının özelliklerini yansıtır. Bundan dolayı anlam ve şekil bakımından aynı olan atasözü ve deyimlerin varyantı vardır. Örneğin: *ücme piş, ağzimğa çüş*, deyiminin **cücem piş ağzimğa çüş** varyantı olduğu gibi.

diyalekt özelliklerinin olması dilin zenginleşmesi için çok önemlidir. Uygur Türkçesini zenginleştirme ve geliştirme rolünü oynar. Onun bu rolünü aşağıdaki iki noktaya toplamak mümkündür.

Birinci, atasözleri ve deyimleri diyalekt özelliklerini korur ve yayar. Atasözleri ve deyimlerdeki diyalekt özellikler Uygur Türkçesinin en önemli zenginliklerinden biridir. Atasözleri ve deyimler dilin zenginliklerini korumak için çok önemlidir.

İkinci, Uygur atasözleri ve deyimlerinin diyalekt özellikleri edebi dili zenginleştirir. Ağız ve şivelerdeki kelimeler edebi dildeki eksiklikleri tamamlar. Özellikle söz varlığını zenginleştirir. Bu kelimeler zaman içerisinde uygur edebi diline kazandırılmış, uygur türkçesinin söz varlığını zenginleştirmede önemli rol oynamıştır. Örneğin:

Taşka taş tegse çekindar

Bu deyimdeki 'çekindimak' kelimesi (çak-< çekin + -da); koli sus kasip ongmas, ettigen ongmiğan, keç ongmaz, bu atasözü ve deyimlerdeki 'ongmas' (düzelmek, düzgün gitmek) kelimesi, yolda yatkan yilanning ömrü kota, tünde mangğan ademning ömrü kota, atasözündeki 'kota' (kısa) kelimesi atasözleri ve deyimler vasıtasıyla yavaş yavaş edebi dile girmiştir. Böylece Uygur edebi dilinin zenginleşmesine katkıda bulunmuştur. Dolaysıya atasözleri ve deyimler, koşmalar, türkü sözleri, hikaye ve rivayetleri derleyip topladığı zaman mümkün olduğu kadar ağız özelliklerini koruyarak toplayıp neşretmek gerek.

Kaynaklar

Abbas, Abdusalam, *Uygurçä Menidaş Sözlär Luğiti*, Ürümçi 1993.

---, *Uygurçä Maqal-tämsillär Luğiti*, Ürümçi 1993.

---, *Hänzüçä – Uygurçä Maqal-Tämsillär Luğiti*, XHY (Ub), Ürümçi, 1979.

- Abdullah, Mömin, *Türkçä - Uygurçä Lugât*, Bei Jing, 1989.
- Ahmet, Turdi, *Uygur Tili, Ürümçi* 1981.
- , *Çağatay Tili, Ürümçi* 1980.
- Akalın, M. (Çev.), *Tarihi Türk Şiveleri*, Ankara 1979.
- Arat, Reşit Rahmeti, "Uygur Türkçesi'nin Türk Dili Tarihindeki Yeri", *Makaleler*, c:I, Ank. 1987.
- , *Eski Türk Şiiri*, Ankara, 1965.
- , "Türk şivelerinin tasnifi", *Makaleler*, c:I, Ank.1987.
- , *Kutadgu Bilig İndeks*, Cilt III, İstanbul, 1979.
- Aratan, Ekrem Ural, *Kâşgar Ağzından Derlemeler*, Ankara 1965.
- Atalay, B, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, K.Mahmud C.1, 2. Baskı, Ank.1985.